

Katarzyna Andrejuk 

Instytut Filozofii i Socjologii PAN



FUNKCJONOWANIE KOMISJI ETYKI BADAŃ NAUKOWYCH W WARUNKACH DYWERSYFIKACJI STRUKTUR I NORM – PERSPEKTYWA NEOINSTYTUCJONALNA

U podstaw funkcjonowania komisji do spraw etyki badań leży założenie o możliwości konfliktu interesów między badaczem a badaną społecznością, dostrzeżenie strategicznej przewagi badacza w relacjach z uczestnikami badań oraz przeświadczenie o konieczności równoważenia potencjalnych korzyści badaczy i badanych. W związku z postępującym w ostatnich latach rozpowszechnieniem komisji etyki w polskich jednostkach akademickich, artykuł analizuje wyzwania związane z ich funkcjonowaniem w perspektywie teoretycznej neoinstytucjonalizmu. Dzieli wyzwania na trzy kategorie, z których każda charakteryzuje się mniejszą lub większą dywersyfikacją akademickich obyczajów i norm: wyzwania wynikające z różnorodności systemów normatywnych; wyzwania wynikające ze swobody interpretacyjnej w wykładni klauzul generalnych i zwrotów niedookreślonych; oraz wyzwania dotyczące obligatoryjności i ostateczności opinii komisji. Analiza zwraca uwagę na konieczność głębszego namysłu nad instytucjami pośredniczącymi między normami a jednostkami, czyli rolą struktur mezospołecznych w determinowaniu jednostkowych aktywności w obrębie ram wyznaczanych przez instytucje. Model komisji etyki nie jest jedynym możliwym rozwiązaniem, które umożliwia wzmocnienie etycznych aspektów badań. Instytucjonalizacja procedury oceniania etycznego działa nie tylko jako ściślejsze określenie reguł formalnych, ale wpływa też na obyczaje akademickie, tzn. może wzmacniać antycypacyjną samokontrolę etyczną prowadzących projekty.

Słowa kluczowe: etyka badań społecznych; komisje do spraw etyki badań; perspektywa neoinstytucjonalna

Performance of Ethical Review Committees in the Context of Diversified Structures and Norms – Neoinstitutional Perspective

Establishing research ethics committees reflects an assumption of the possible conflicts of interest between the researcher and the research community, and the acknowledgement of the researchers' power in their relationship with research participants. The article examines the normative challenges associated with the functioning of ethics committees. The issue is important due to the increasing prevalence of such committees in Polish academic institutions in recent years. Three types of challenges are distinguished: 1) resulting from the diversity of normative systems; 2) arising from discretion in the interpretation of indeterminate phrases; 3) concerning the obligatory nature and finality of

IFiS PAN, katarzyna.andrejuk@gmail.com, ORCID 0000-0002-3397-152X.

Tekst opublikowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-NC-ND 3.0 PL).

the opinions. The ethics committee model is not the only possible solution for reinforcing the ethical aspects of research. Regardless of the specifics of the adopted formula, institutionalizing the ethical review procedure can strengthen the anticipatory ethical self-control of researchers.

Key words: new institutionalism; research ethics committees; ethics of social research; ethical review

Wstęp.

Neoinstytucjonalizm a wyłanianie się modeli etyki badawczej

Kwestie etyczne w badaniach dotyczą uniwersalnych pytań, które zachowują wagę w różnych dziedzinach i dyscyplinach nauki. Czy nauka powinna stawiać sobie ograniczenia etyczne, czy też jedyną granicą powinna być wykonalność badania? Jakie ograniczenia instytucjonalne wyłaniają się w procesie tworzenia etycznych ram badań naukowych? Te pytania powtarzają się i zachowują aktualność niezależnie od dyscypliny. Jednak istnieją też kwestie specyficzne dla określonych dziedzin i dyscyplin naukowych: niektórzy naukowcy zadają pytania o etyczność klonowania, inni o etykę pracy nad rozwiązaniami, które mogą posłużyć do opracowania nowych groźnych typów broni. Jeszcze inne kwestie zajmują socjologów. Specyfika problemów i zagadnień etycznych w naukach społecznych znajduje wyraz w odrębnych unormowaniach etycznych, adresowanych w szczególności do socjologów, antropologów, psychologów i badaczy zajmujących się pokrewną tematyką. W Polsce pojawia się coraz więcej analiz podkreślających swoistość wyzwań etycznych w badaniach społecznych i odrębność problematyki etycznej charakteryzującej tę dziedzinę (Surmiak 2019, 2022; Ślęzak 2020; Niedbalski 2016; Andrejuk 2014; Kwarcinińska 2009; Czajkowska, Hinc 2005). Jeszcze wcześniej te zagadnienia były podejmowane w nauce anglosaskiej, gdzie tematyka komisji etycznych jest bardziej znana (np. Bond 2012; Hedgecoe 2008; Connolly, Reid 2007; Tinker, Coomber 2005). Szczególnie w przypadku badań społecznych nad grupami uznanymi za wrażliwe i podatne na wykorzystywanie kładzie się nacisk na konieczność właściwego odniesienia się do aspektów etycznych (Sałkowska 2017; Lisek-Michalska 2012; Van Liempt, Bilger 2012; Düvell, Triandafyllidou, Vollmer 2010). Rosnąca liczba publikacji pokazuje wyodrębnianie się etyki badań społecznych jako samoistnego obszaru analiz. Jednocześnie powoływanie komisji do spraw etyki badań sprawia, że formalizują się i ujednolicają sposoby wdrażania etycznych wytycznych w projektach badawczych. Co więcej, stopniowo pojawiają się wymogi uwzględnienia ocen i zaleceń komisji etycznych podczas realizacji grantów i stypendiów badawczych, np. w programach European Research Council czy Marie Skłodowska Curie Fellowships. Zdarza się, że nie tylko instytucje

finansujące badania naukowe, ale także czasopisma publikujące wyniki wymagają opinii komisji etycznych i zatwierdzenia przez nie odpowiedniego sposobu wykonywania badań.

W związku z tym wzrasta rola komisji etycznych, a także zainteresowanie ich funkcjonowaniem, normami, do których się odwołują, procedurami i przepisami etyki badawczej. Celem artykułu jest scharakteryzowanie głównych ram normatywno-regulacyjnych funkcjonowania komisji etycznych w polskich jednostkach naukowych i związanych z nimi wyzwań z perspektywy neoinstytucjonalnej. Głównym założeniem analizy jest teza, że homogeniczność lub różnorodność normatywna oraz interpretacyjna w polu etyki badawczej może mieć wielowymiarowe konsekwencje dla procedur opiniowania etycznego. Neoinstytucjonalizm to nurt skupiający się na powstawaniu, funkcjonowaniu i zmianie instytucji, rozumianych jako ustalone sposoby działania i normy kształtujące porządek społeczny. Zgodnie z definicją Douglasa Northa, instytucje są złożonymi wytworami działalności ludzkiej, których celem jest tworzenie porządku i zmniejszenie niepewności w relacjach społecznych przez określenie możliwych do podjęcia wyborów. Na instytucje składają się ograniczenia nieformalne, takie jak zwyczaje, rytuały, tabu, sankcje, oraz reguły formalne, na przykład konstytucje, ustawy i inne akty normatywne (North 1991). Richard Scott (2003) z kolei zdefiniował instytucje jako struktury społeczne o wysokim stopniu trwałości, które składają się z trzech podstawowych elementów (filarów). Filar regulacyjny to reguły, procedury monitorowania i sankcje, a trwałość instytucji jest utrzymywana przez przymus, strach i posłuszeństwo. Filar normatywny opiera się na moralności oraz zinternalizowanych zobowiązaniach społecznych. Z kolei filar kulturowo-poznawczy kieruje uwagę na uwspólnione definicje i niekwestionowane dogmaty dotyczące natury rzeczywistości społecznej, podzielane ramy społecznego rozumienia o charakterze kognitywnym i symbolicznym. Trwałość instytucji jest utrzymywana przez wspólne przekonania i logiki działania (Scott 2003: 880–881). Scott (2007) podkreśla też, że otoczenie instytucjonalne nie jest monolityczne, ale składa się ze zróżnicowanych i czasem sprzecznych pól organizacyjnych. Badacz ten wskazuje, że różne instytucje, ich filary lub zasady w obrębie filarów mogą między sobą konkurować: jedne mogą osłabiać efekty innych, ponieważ granice pól instytucjonalnych są nieostre, co ułatwia formułowanie alternatywnych logik i sposobów działania. Tłumione grupy lub interesy mogą kontestować zastane porządki, promować nowe modele instytucjonalne i spektrum działania (Scott 2007). Te konflikty nasilają się w sytuacji różnorodności zbliżonych „pól” rozumianych jako środowiska instytucjonalne czy konteksty interakcyjne podmiotów stosujących reguły (Piróg 2018).

Nowy instytucjonalizm jest obecny w wielu dyscyplinach w obrębie nauk społecznych, oprócz socjologii między innymi w politologii oraz ekonomii (Chmielewski 2011). We wszystkich obszarach skupia się na instytucjach kształtujących

życie ludzi, ale zawsze wyjaśnia złożoność instytucjonalnej rzeczywistości mając na uwadze cele, plany i działania jednostek – dlatego poświęca dużo uwagi poziomowi mezospołecznemu, np. kulturze korporacyjnej, pamięci organizacji i tym podobnym (Klein 2000). Socjologiczna wersja tego podejścia teoretycznego wywodzi się z założenia, że instytucje wpływają na działania jednostek przekazując poznawcze schematy działania i interpretacji, kształtując indywidualne i zbiorowe aksjologie, normy, interesy, tożsamości, preferencje i światopoglądy (Jasiecki 2013: 48). Neoinstytucjonalizm opiera się na przekonaniu, że zdolności działania aktorów życia społecznego muszą być zawsze rozpatrywane w kontekście istniejących struktur instytucjonalnych (Sadowski 2014: 101). Podmiot działający („gracz” – jednostka, organizacja) jest zawsze wytworem gry i nie może być rozumiany w oderwaniu od reguł gry (Sadowski 2014: 99). Jednocześnie podejście instytucjonalne zakłada, że instytucje są autonomicznym aktorem, a nie jedynie przestrzenią, w jakiej jednostki i organizacje prowadzą swoje działania (Nyckowiak 2013: 79). W miarę rozwoju neoinstytucjonalizmu badacze coraz częściej podkreślali dynamiczny, a nie statyczny charakter wyjaśnień instytucjonalnych i ujęcie instytucjonalizacji jako zmiennej ciągłej (Peters 2000). Tak rozumiany neoinstytucjonalizm bada zmianę jako proces ewolucyjny, a nie rewolucyjny oraz opisuje rozwiązywanie wyzwań społecznych przez transformacje metodą prób i błędów (Jasiecki 2013: 43–44; Chmielewski 2011). Ten dynamiczny charakter instytucji oddaje pojęcie „pracy instytucjonalnej”, czyli intencjonalnych działań w celu tworzenia, podtrzymywania lub podważania instytucji (Lawrence, Suddaby 2006: 216). Badanie pracy instytucjonalnej podkreśla świadomość, refleksyjność, kulturowe kompetencje i umiejętności aktorów życia społecznego, zamiast czynić ich biernymi uczestnikami uwikłanymi w niezmiennie zasady gry (Lawrence, Suddaby 2006: 219). Ten nacisk na proces kształtowania instytucji jest szczególnie ważny w kontekście procedur opiniowania etycznego, które wyłaniają się obecnie na polskich uczelniach, przyjmując wielorakie postacie i formy.

Instytucje dotyczące etyki badawczej są ważne, bo sytuują działalność naukową w ramach o charakterze aksjologicznym i moralnym. Natomiast mimo ugruntowania organizacyjnego w postaci spisanych norm oraz formalnie powoływanych organów nie mają charakteru statycznego. Obserwowanie dynamiki relacji między różnymi typami instytucji etycznych a jednostkami ukaże, jakie wyzwania towarzyszą wyłanianiu się i konsolidacji nowych zasad działania w polu etyki badawczej. Wyzwania funkcjonowania komisji etycznych wiążące się z instytucjonalną dywersyfikacją rozważane są poniżej na trzech poziomach: poziomie różnorodności systemów normatywnych; poziomie swobody interpretacyjnej w zakresie klauzul generalnych i zwrotów niedookreślonych; poziomie obligatoryjności opinii komisji. Artykuł analizuje konsekwencje tych wyzwań dla badaczy i komisji etycznych, zwracając uwagę na to, jaki potencjał

eksplikacyjny oraz uwrażliwiający może wnieść teoria neoinstytucjonalna do studiów nad etyką badawczą.

Przedstawiona w tym artykule perspektywa jest perspektywą osoby, która opiniuje projekty jako członek komisji ds. etyki, jak również poddawała się procedurze opiniowania etycznego jako wnioskodawca składający dokumenty do komisji¹. To zastrzeżenie jest istotne, bo w debacie na temat komisji etycznych poszczególni aktorzy życia akademickiego zajmują wyraziste i często odmienne pozycje. W literaturze podkreśla się różnorodność perspektyw patrzenia na pracę komisji etycznych i wynikające z niej różnice opinii: perspektywa członków komisji, grantodawców, wnioskodawców oraz badaczy na różnych etapach kariery naukowej może się różnić oceną pożyteczności aktywności komisji (McAreavey, Muir 2011). Jedna z perspektyw traktuje komisje etyki jako kolejny uciążliwy element akademickiej biurokracji, narzucający nieuzasadnione restrykcje i szkodliwy dla badaczy i wyników badań (np. Schrag 2011). W krajach anglosaskich, gdzie komisje etyki istnieją od dawna, zwraca się coraz więcej uwagi na niebezpieczeństwa tej formuły: jako organy uczelni, mogą traktować priorytetowo zadanie chronienia reputacji instytucji goszczącej badaczy, również kosztem wolności akademickiej oraz ochrony uczestników badań (Hedgecoe 2016). Inni podkreślają, że przerost regulacji etycznych w połączeniu z innego rodzaju trudnościami w uzyskiwaniu dostępu do ludzi i miejsc w celu gromadzenia danych może prowadzić do obniżenia jakości badań społecznych (Hammersley 2010). Krytycy przeciwstawiają anglosaski system kontroli etycznej systemowi dającym pierwszeństwo autonomii zawodowej, który utrudnia ignorowanie mniej „zdyscyplinowanych” badań spoza środowiska akademickiego i włącza je do debat akademickich (Dingwall 2012).

Trudno jednak nie zauważyć, że większość argumentów przeciw komisjom w tej dyskusji dotyczy dobra badaczy i ich swobody działania, a nie dobra uczestników badań. Tymczasem u podstaw powoływania ogniwa pośredniczącego między badaczami a uczestnikami badania leży zakwestionowanie transparentności intencji badaczy i ich bezinteresowności w relacjach z uczestnikami badań. Analizy socjologiczne zawsze są obarczone elementem subiektywnych ocen i interpretacji pracowników naukowych (który zaczyna się już na etapie projektowania badania): są oni „stroną” w procesie tworzenia wiedzy akademickiej, a ich korzyści z badań niekoniecznie pokrywają się z dobrem osób badanych. Bardziej aprobatywne podejście do roli tych organów zakłada, że komisje etyki prowadzą do rosnącej świadomości kwestii etycznych w badaniach (Tinker, Coomber 2005). Tę podstawową rolę komisji można zresztą zdefiniować bardziej szczegółowo. Komisje rozpatrując wiele wniosków czuwają nad

¹ Prezentowane w tym artykule opinie są poglądami autorki, a nie oficjalnymi stanowiskami komisji etyki, która orzeka zespołowo.

jednolitym stosowaniem norm etyki badawczej w różnych projektach badawczych realizowanych w danej jednostce. W trakcie opiniowania komisje zaznają też badaczy z lokalnymi zbiorami norm etycznych i prawnych, które mogą być mniej znane np. badaczom zagranicznym przyjeżdżającym w ramach nowych stypendiów czy grantów – promowanie mobilności akademickiej w Europejskiej Przestrzeni Badawczej sprawia, że takie sytuacje są coraz częstsze. Ponadto zadaniem komisji jest synchronizowanie norm prawnych i etycznych wynikających z różnorodnych systemów normatywnych, które obowiązują równolegle i mogą mieć zastosowanie do projektów. Badacze nie zawsze mają świadomość ich istnienia. Prawda o komisjach etycznych i opiniowaniu etycznym zapewne leży pośrodku i obie strony wskazują istotne argumenty. Rozpiętość ocen sugeruje, że działalność komisji etyki dotyka obszarów i tematów, w których interesy badaczy, jednostek akademickich oraz samych respondentów mogą być sprzeczne, a przynajmniej niejednakowe. Tym bardziej uzasadnione jest podjęcie tematu wyzwań funkcjonowania komisji etycznych.

Zbiory norm etycznych stosowanych w pracach komisji etyki badań – deklaracje instytucjonalne

Badanie objęło dokumenty zamieszczone na stronach internetowych 31 komisji etyki badań naukowych, uformowanych na poziomie uczelni, poszczególnych jednostek uczelni oraz instytutów PAN. Były to komisje skupione na dziedzinie nauk społecznych (socjologii, ale też etnologii i antropologii, pedagogice, psychologii, kognitywistyce, studiach europejskich, badaniach migracyjnych, ekonomii), a w przypadku jednostek ogólnouniwersyteckich komisje włączające do swojej działalności opiniowanie badań z dziedziny nauk społecznych. Próba została zebrana za pomocą wyszukiwarki internetowej. Objęła uczelnie państwowe (27 komisji), instytuty PAN (2 komisje) oraz uczelnie niepubliczne (2 komisje). Dokumenty komisji przeanalizowano pod kątem deklaracji stosowania konkretnych zbiorów zasad etycznych różnych towarzystw naukowych. Nie analizowano odniesień do prawa powszechnie obowiązującego: należy zaznaczyć, że niezależnie od obecności lub nieobecności wyraźnej deklaracji jego stosowania wszystkie podmioty w Polsce muszą mu się podporządkować (w niektórych komisjach deklarowano stosowanie zasad RODO i międzynarodowych konwencji dotyczących praw człowieka). Nawet w przypadku niewskazywania *explicite* przepisów o ochronie danych osobowych, dokumenty badanych komisji wskazywały na duże znaczenie tych kwestii podczas procedowania. W pięciu przypadkach regulaminy lub inne dokumenty zamieszczone na publicznie dostępnych stronach nie wskazywały konkretnych zbiorów etyki, ani nie odwoływały się do ogólnych standardów etyki jako podstawy działania. W pozostałych

Tabela. Liczba komisji deklarujących stosowanie poszczególnych zbiorów norm etyki badawczej

Zbiór norm etyki badawczej	Liczba komisji
Kodeks etyki pracownika naukowego uchwalony przez Zgromadzenie Ogólne Polskiej Akademii Nauk	12
Zasady Rady Narodowego Centrum Nauki dotyczące badań z udziałem ludzi	8
Regulacje wewnętrzne danej jednostki (uczelni / wydziału/ instytutu) dotyczące etyki (inne niż regulaminy procedowania komisji)	6
Kodeks etyczno-zawodowy psychologa (PTP)	4
Kodeks Etyki Socjologa Polskiego Towarzystwa Socjologicznego	4
Zbiór zasad i wytycznych pt. „Dobre obyczaje w nauce” opracowany w PAN	4
Deklaracja Helsińska	3
Kodeks NCN dotyczący rzetelności badań naukowych i starania o fundusze na badania	2
Kodeks Etyki American Psychological Association (APA)	2
European Federation of Psychology Associations MetaCode of Ethics	2
Universal Declaration of Ethical Principles for Psychologists	2
Kodeks dobrych praktyk opr. przez Fundację Rektorów Polskich i uchw. przez Zgromadzenie Plenarne Konferencji Rektorów Akademickich Szkół Polskich	2
Powszechna Deklaracja w Sprawie Bioetyki i Praw Człowieka 11 XI 1997 roku	1
Kodeks Norymberski zawierający etyczne zasady prowadzenia eksperymentów z udziałem człowieka z 1947 r.	1
Raport Belmoncki – zbiór etycznych zasad i wytycznych dotyczących badań medycznych i behawioralnych z udziałem człowieka	1
Kodeks Towarzystwa Historii Mówionej	1
Etyczne aspekty upowszechniania poglądów nienaukowych, dokument Komisji Etyki w Nauce PAN	1
Poradnik dla członków komisji etycznych ds. badań naukowych z 2011 roku wyd. przez Komitet Sterujący ds. Bioetyki Rady Europy	1
Kodeks etyki Amerykańskiego Towarzystwa Antropologicznego	1
European Textbook on Ethics in Research	1
Zalecenia Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka	1
<i>Ogólne odwołanie do kodeksów etycznych specyficznych dla dyscyplin lub uniwersalnych standardów etycznych</i>	10

Źródło: Opracowanie własne

26 przypadkach komisje wskazywały konkretne dokumenty (były to listy dokumentów, a nie pojedynczy zbiór) lub ogólne zasady etyczne będące podstawą opiniowania. Najczęstszymi przywoływanymi zbiorami etyki badań były:

Kodeks etyki pracownika naukowego uchwalony w PAN (przywoływany również przez uczelnie, tj. jednostki niewchodzące w skład Akademii), zasady Narodowego Centrum Nauki dotyczące badań z udziałem ludzi, kodeksy etyki zawodów psychologa oraz socjologa, a także zbiór zasad „Dobre obyczaje w nauce” opracowany w PAN. W obrębie zgromadzonej próby 10 komisji odwoływało się ogólnie do kodeksów etycznych specyficznych dla dyscyplin lub uniwersalnych standardów etycznych. Z kolei 6 komisji procedowało mając na uwadze regulacje lub zasady wewnętrzne dotyczące etyki, uchwalone w danej jednostce.

Analizie poddano komisje zajmujące się etyką badań, toteż powyższe zestawienie nie skupia się na kwestiach dyscyplinarnych i sankcjach karnych. Należy podkreślić, że komisje do spraw etyki badań nie są komisjami dyscyplinarnymi. Czasem te dwa typy organów są mylone, tymczasem różnica jest zasadnicza: komisje etyki nie zajmują się przewinieniami pracowników ani nie nakładają kar. Wręcz przeciwnie, zajmują się sprawami tych pracowników, którzy odnoszą największe sukcesy naukowe: otrzymują prestiżowe granty na badania oraz prowadzą duże skomplikowane projekty. Komisje etyki zajmują się oceną projektów pod kątem ochrony podmiotów badanych. Wynika to z przyjętego bardziej lub mniej wprost założenia, że pewne problemy czy kontrowersje etyczne mogą umykać naukowcom, którzy pracują w warunkach coraz większej konkurencji i coraz ostrzejszej rywalizacji akademickiej. Podczas gdy naukowcy są skoncentrowani na wyścigu o najlepsze granty oraz publikacje w cenionych czasopiśmie i wydawnictwach, dążenie do maksymalnej innowacyjności i oryginalności badań może prowadzić do realizacji badań w sposób nieoptymalny dla osób z populacji wrażliwych lub powodujący nieproporcjonalne szkody. Konkurencja między samymi badaczami niekoniecznie sprzyja traktowaniu badanych społeczności i poszczególnych respondentów z poszanowaniem ich obaw i obiekcji. Komisje etyki mają możliwość wskazywania pewnych dylematów wyłaniających się podczas prowadzenia badań i wskazywać ich optymalne rozwiązania.

W tabeli zwraca uwagę również dywersyfikacja i niespójności w polu terminologicznym, które mogą się przekładać na błędne zrozumienie charakteru niektórych reguł. Zbiory norm etycznych określane są czasem jako „kodeksy”, jednak nazwa ta błędnie sugeruje ustawowy charakter przepisów etycznych. W polskim języku prawniczym „kodeksy” to akty o randze ustawowej, czyli uchwalane w ściśle określonej procedurze parlamentarnej i zwieńczone podpisem prezydenta. Przepisy etyczne nie są kodeksami w rozumieniu prawnym ani nie są w ogóle regulacjami o charakterze ustawy. Ich charakter lepiej opisuje anglojęzyczna nazwa „guidelines”, czyli wskazówki, wytyczne. Niezależnie od nazewnictwa, normy etyczne określane jako „kodeks etyki” czy wytyczne, czy zbiór dobrych praktyk – są przepisami o tej samej randze, o tym samym charakterze i mocy prawnej. To znaczy, przede wszystkim, że w odróżnieniu od ustaw nie należą do źródeł prawa powszechnie obowiązującego, a formułują

jedynie pewne instrukcje, wskazówki i zalecenia dotyczące etycznego postępowania badaczy. W niniejszym artykule zbiory norm etycznych funkcjonujące jako pewna spójna całość będą określane jako zbiory norm etycznych lub systemy etyki badawczej. Pozwoli to uniknąć niejasnych, wieloznacznych sformułowań takich jak „kodeksy etyki”, a także nazywania różnych zbiorów norm etycznych wyrażeniami, które mogą być co prawda synonimiczne dla etyków (kodeksy, wytyczne, zasady), a jednocześnie nieprecyzyjne i mylące dla prawników. Pojęcie systemów etyki pozwala też unaocznic proliferację zbiorów norm etycznych, powstających w ramach różnych dyscyplin, towarzystw naukowych i grantowych oraz poszczególnych jednostek akademickich. Poszczególne systemy etyki badawczej mogą pokrywać się tematycznie, ale każdy z nich stanowi wyobrubnioną, logicznie zorganizowaną strukturę funkcjonującą jako całość.

Przedstawione w tabeli zbiory norm etycznych, ich różnorodność i nieujednoliczone zasady reguł stosowanych w poszczególnych jednostkach wytwarzają problemy trojakiemu rodzajowi. W poniższym zestawieniu nawiążę do typologii Scotta, który rozróżnił filar regulacyjny, normatywny oraz kulturowo-poznawczy. Po pierwsze, omówiony zostanie aspekt o charakterze głównie regulacyjnym (różnorodność zbiorów etyki). Po drugie, omówię filar określony przez Scotta – w sensie czysto terminologicznym być może nie do końca adekwatnie – jako „normatywny”, a nawiązujący do moralności i zinternalizowanych norm (interpretacje klauzul generalnych). Po trzecie, omówię zagadnienia związane z aspektem kulturowo-poznawczym, tj. dogmatyczność i obligatoryjność wytycznych etycznych formułowanych przez komisje etyki lub alternatywne ramy innych procedur etycznych.

Różnorodność systemów normatywnych: etyka badawcza a prawo powszechnie obowiązujące

Perspektywa neoinstytucjonalna akcentuje znaczenie różnych niespójności między instytucjami oraz dynamiki interakcji między nimi w procesie ustalania znaczeń (Scott 2007). Zastosowanie optyki neoinstytucjonalizmu zwraca uwagę na to, jak istotnym wyzwaniem dla komisji etycznych jest różnorodność systemów normatywnych, do których odwołują się w procedurze opiniowania: ich rozmaite rangi, zasięg i powszechność obowiązywania. Zestawienie przedstawione w tabeli pokazuje różnorodność regulacji etycznych stosowanych przez komisje w polskich jednostkach. Systemy etyki badawczej są niejednorodne i zróżnicowane: podobnego zakresu i podobnej tematyki dotyczą zbiory norm etycznych kierowane do socjologów (np. Kodeks Etyki Socjologa Polskiego Towarzystwa Socjologicznego), antropologów (np. stosowany również w Polsce kodeks etyki Amerykańskiego Towarzystwa Antropologicznego) czy

psychologów (np. Kodeks Etyczno-Zawodowy Psychologa). Co więcej, w niektórych przypadkach jednostki reprezentujące poszczególne dyscypliny sięgają do zbiorów norm z innych dyscyplin. To, jakie zbiory norm etycznych są brane pod uwagę przez komisje, jest precyzowane na różnych poziomach: jednostek akademickich lub ich części składowych. To, jak formułowana jest treść zbiorów norm, jest ustalane w samych jednostkach albo w krajowych lub międzynarodowych stowarzyszeniach środowiskowych. Powszechność zastosowania normy jednego systemu etycznego może umniejszyć znaczenie innego systemu etycznego i jego potencjalnie konkurencyjnych norm. Różnorodność pól instytucjonalnych etyki badawczej daje więcej swobody interpretatorom norm etycznych.

Niespójność różnorodnych pól instytucjonalnych lokalnych etyk badawczych jest pogłębiona faktem, że komisje etyki funkcjonujące w poszczególnych jednostkach działają według heterogenicznych procedur i są wymodelowane według rozmaitych ustalanych miejscowo zasad oraz lokalnych (nawet czasem instytutowych czy wydziałowych) preferencji. Komisje są powoływane na poziomie uczelni, akademii lub ich poszczególnych wydziałów lub instytutów, co wpływa też na ich zakres kompetencji i specjalizację w zakresie pewnych dyscyplin. Komisje w rozmaitych jednostkach obradują i działają w różny sposób, co sprawia, że opiniowanie na temat podobnych spraw może mieć różny przebieg. Nie jest to zawsze utrudnieniem i może wręcz służyć optymalizacji pola: opinie wydawane przez komisje instytutowe lub wydziałowe, w których skład opiniujący to osoby reprezentujące jedną lub kilka wąskich dyscyplin, mogą być bardziej szczegółowe i lepiej rozumieć kontekst prowadzenia badań o określonej tematyce i specyficznej dla dyscypliny metodologii. Różnica w szczegółowości ocen i zaleceń różnych komisji sprawia, że mogą one w różny sposób ukierunkowywać oceniane projekty. Jednak dywersyfikacja zbiorów norm etycznych stosowanych przez komisje ma szereg istotnych konsekwencji.

Różnorodność systemów reguł etycznych sprawia, po pierwsze, że opiniowanie projektów może prowadzić do odmiennych rezultatów w ramach różnych środowisk akademickich. Pewne normy mogą obowiązywać w ramach danego kodeksu etycznego, chociaż w ramach innego kodeksu etycznego zostały już uznane za przestarzałe czy tracące na znaczeniu. Niektóre zbiory norm etycznych mają charakter międzynarodowy (np. wytyczne badań społecznych w Polsce opierają się, jak pokazuje tabela, na kodeksach etyki Amerykańskiego Towarzystwa Psychologicznego oraz Amerykańskiego Towarzystwa Antropologicznego, a także normach ustalanych przez instytucje europejskie).

Tymczasem na zobowiązania etyczne nakładają się również normy prawa w danym państwie. Jeśli przepisy prawa są nowelizowane, to muszą się zmieniać z nimi wytyczne w zakresie etyki badań – w taki sposób, aby nie były one sprzeczne z prawem. Przykładem jest kwestia rezygnacji z badań jako opcji prezentowanej respondentom. Czasem w wytycznych etycznych wskazuje się, że

badany powinien mieć możliwość zrezygnowania z udziału w dowolnym momencie. Tymczasem w związku z obowiązywaniem RODO i trendem do anonimizacji poszczególnych badań naukowych, można obecnie rozróżnić dwie sytuacje: (1) badania połączone z przetwarzaniem danych osobowych, które rzeczywiście zgodnie z ustawą powinny przewidywać że respondent może zechcieć usunięcia danych; (2) badania zanonimizowane, kiedy dane identyfikujące respondentów usunięte są ze zbioru. W niektórych krajach i środowiskach akademickich przykładem do tego duże znaczenie, podczas gdy w innych kontekstach badawczych nie wymaga się anonimizacji. Kiedy operacja anonimizacji jest prawidłowo przeprowadzona, nie powinno być możliwości usuwania danych na prośbę danego respondenta, ponieważ po prawidłowej anonimizacji nie można takiej osoby zidentyfikować. Norma dotycząca rezygnacji z udziału w badaniu w nowych okolicznościach prawnych ma inne znaczenie, inny sens i inne konsekwencje. Wyzwaniem dla instytucji opiniujących projekty, czyli stosujących te normy, jest wybranie takiego podejścia, które będzie właściwe w konkretnym badaniu. Te niuanse mogą być odmiennie zinterpretowane i odczytane w różnych otoczeniach instytucjonalnych.

Po drugie, różnorodność systemów reguł etycznych może oznaczać odmienną dynamikę zmian w obrębie poszczególnych „pól”, czyli środowisk instytucjonalnych. Niektóre subdyscypliny mogą sprawniej reagować na zmiany – dotyczy to na przykład dążenia do anonimowości w związku ze wzrostem popularności badań online będącym pokłosiem pandemii koronawirusa. Nawet jeśli częściowo te systemy normatywne wyznaczają podobne standardy, to mogą różnić się istotnymi detalami, na przykład inaczej niuansując udzielanie zgody przez respondentów/rozmówców, albo proponując bardziej lub mniej technologicznie zaawansowane reguły przechowywania danych z badań.

Po trzecie, różnorodność systemów norm etycznych to również zróżnicowana legitymizacja, rozumiana jako akceptowanie i społeczne uprawomocnienie rozstrzygnięć uznanych za zgodne ze sprawiedliwością proceduralną (Burdziej 2016). Aby system był legitymizowany, podporządkowanie się rozstrzygnięciom musi mieć ugruntowane podstawy normatywne, a jego struktura powinna zaspokajać potrzeby społeczności (Domański, Rychard 2010: 9). Takie rozumienie zakłada dwa komponenty legitymizacji: zakorzenienie w normach oraz spełnianie potrzeb. Odnosząc się do pierwszego czynnika, różnorodność systemów normatywnych, trybów uchwalania norm etyki badawczej oraz powoływania interpretujących je organów mają znaczenie dla legitymizacji komisji etycznych. Jednolitość i jednoznaczność norm ułatwia legitymizację, w przeciwieństwie do ich wielości. W zakresie drugiego aspektu legitymizacji, aby właściwie zrozumieć jego znaczenie, konieczne jest uwzględnienie również potrzeb innych niż preferencje badaczy. Potrzeby badaczy akademickich, grantodawców i jednostek akademickich mogą być rozbieżne. Rozwiązania, które czynią zadość

potrzebom uczestników badań, niekoniecznie sprawiają satysfakcję badaczom (i *vice versa*). Trudno oczekiwać od badaczy bezwarunkowego zaufania do komisji, skoro zadaniem komisji jest ograniczanie pełnej swobody badaczy i powstrzymywanie ich przed działaniami naruszającymi dobro respondentów czy rozmówców. Problemem legitymizacji komisji etycznych w polskich jednostkach jest także fakt, że są pewną instytucjonalną nowością, a ich zasady funkcjonowania nie zawsze są powszechnie znane. Bardziej wszechstronne informowanie o procedurze opiniowania może przyczynić się do lepszego zrozumienia zjawiska. Ujednoczenie fundamentalnych zasad uchwalania norm etyki badawczej i powoływania komisji mogłoby stanowić rozwiązanie wyzwania zróżnicowanej legitymizacji. Z perspektywy podejścia neoinstytucjonalnego akceptacja reguł danego obszaru życia społecznego nie zawsze jest automatyczna, ale też nie jest w całości oparta na przymusie: znaczenie ma określenie indywidualnych korzyści i kosztów wykluczenia z pola, tj. nieprzestrzegania reguł, a także możliwość akcesji do alternatywnych grup (Sadowski 2014: 103).

Po czwarte, co jest ściśle powiązane z poprzednimi punktami – różnorodność systemów norm etycznych to także wielość możliwych kolizji i konfliktów instytucjonalnych. Niezależnie od kolizji w obrębie norm systemów etycznych oraz kolizji z normami prawa powszechnie obowiązującego, kolizje norm mogą pojawiać się także wskutek zderzenia wytycznych etycznych oraz wewnętrznych aktów organizacyjnych danej jednostki. Oprócz kodeksów środowiskowych, obejmujących określone dyscypliny lub subdyscypliny, pojawiają się ponadto wytyczne etyczne uchwalane w określonych jednostkach naukowych adresowane do ich pracowników. W większości sytuacji odpowiedź na kolizję wynika ze ścisłej hierarchii norm, tzn. normy prawa powszechnie obowiązującego przeważają nad regulacjami wewnętrznymi jednostki oraz nad normami etycznymi sformułowanymi w zbiorach etycznych o charakterze „kodeksów” czy „wytycznych”. Normy organizujące pracę w danej jednostce (zarządzenia) mają charakter nadrzędny nad wytycznymi etycznymi formułowanymi przez polskie czy zagraniczne towarzystwa naukowe. Może to się zdarzyć np. w przypadku szczegółowego uregulowania kwestii przechowywania i archiwizacji danych. Z perspektywy radzenia sobie z potencjalnymi kolizjami norm ważna jest też współpraca komisji etycznych oraz badaczy z inspektorami ochrony danych osobowych, którzy nadzorują przestrzeganie przepisów RODO w poszczególnych jednostkach, oraz z biurami obsługi badań, których pracownicy znają specjalistyczne wymagania organizacji grantowych dotyczące etyki realizowanych projektów. Niektóre graniczne przypadki mogą być akceptowane w pewnych dyscyplinach lub uczelnianych zarządzeniach czy zbiorach etyki, a jednocześnie zabronione w innych systemach normatywnych. Mimo powyższych ogólnych zasad nie każda kolizja norm ma ściśle ustalone rozwiązanie. Racjonalne wydaje się przyjęcie, że sposoby rozwiązywania kolizji powinny

być zindywidualizowane i dostosowane do konkretnego projektu badawczego. Powinny uwzględniać przede wszystkim normy obowiązujące w dyscyplinie pełniącej główną rolę w danym projekcie badawczym. W przypadku norm etycznych wyznaczających wyższy lub niższy standard staranności, należy uwzględnić te, które wyznaczają wyższy standard. Kolidacje można rozstrzygać np. przez kierowanie się nadrzędnymi zasadami wspólnymi dla różnych systemów normatywnych, takimi jak ochrona czy dobrostan respondentów.

Jednak te niespójności wynikające z dywersyfikacji systemów norm etyki są łagodzone specyficznym charakterem zbiorów reguł etycznych. Często przybierają one charakter ogólnych wskazówek. Zbiory etyki badawczej są systemem normatywnym, czyli sposobem porządkowania i regulowania życia społecznego, ale innym niż prawo powszechnie obowiązujące. To rzutuje również na sposób ich uchwalania i legitymizację. Normy etyczne nie są one źródłami prawa powszechnie obowiązującego w rozumieniu konstytucyjnym, nie mają tego samego charakteru normatywnego co przepisy prawa. O odmienności i specyfice norm etycznych świadczą między innymi bardziej spontaniczne, heterogeniczne i mniej usystematyzowane sposoby wyłaniania się nowych regulacji etycznych i usuwania z obiegu tych nieaktualnych regulacji. Normy prawa powszechnie obowiązującego są zarówno ustalane, jak i derogowane w ściśle określony sposób. Podlegają derogacji (tracą status norm obowiązujących) wskutek uchylecia przez inną normę prawną, wskutek orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego, albo rozpadu całego systemu prawnego, na przykład utraty niepodległości przez państwo (Patryas 2016). Inaczej niż w przypadku prawa powszechnie obowiązującego, normy etyki mogą być skutecznie modyfikowane w procesie interpretacji na potrzeby poszczególnych projektów badawczych.

Klauzule generalne, zwroty niedookreślone i swoboda interpretacyjna

W ujęciu neoinstytucjonalnym znaczenie ma również ustalenie zakresu swobody aktorów społecznych w obszarze rekonstrukcji zasad, norm i przekonań kształtujących wzory behawioralne (Scott 2007). Ten zakres swobody pozwala reagować w różny sposób na presję instytucji. W kontekście różnorodności norm etycznych i potencjalnej kolizyjności norm różnych systemów etycznych oznacza to dostrzeżenie ważnej roli, jaką odgrywają zwroty o dużym stopniu ogólności, które dają pole do wypracowania interpretacji zgodnej z aktualnymi wyzwaniem lub potrzebami poszczególnych aktorów pola akademickiego. Jednocześnie nieostre pojęcia dają duże pole do uznaniowości. Zwroty niedookreślone są celowym zabiegiem, który polega na zastosowaniu nieostrego kryterium ocennego w celu umożliwienia interpretacji przepisu adekwatnej do wymogów

konkretnej sytuacji (Łętowska 2011). Ich specyficznym typem są klauzule generalne. W literaturze definiuje się klauzule generalne jako takie zwroty prawne, które charakteryzuje nieokreśloność znaczeniowa oraz pozaprawny charakter odesłania – co powoduje konieczność kierowania się pozaprawnymi systemami aksjologicznymi, np. moralnością, oraz celowo kreuje przestrzeń do swobody decyzyjnej (Leszczyński 1991). Pojęcia o charakterze ogólnym można wypełnić różnymi interpretacjami, nie muszą one być jednolite w różnych komisjach czy w odniesieniu do różnych projektów. W odróżnieniu od przepisów prawa powszechnie obowiązującego nowe wykładnie norm kodeksów etycznych nie są wyznaczane działalnością sądów i trybunałów, lecz wiążą się z interpretacjami komisji etycznych oraz badaczy, wyłaniającymi się na bieżąco w procesie prowadzenia projektów.

Duża część kontrowersji dotyczących procedur opiniowania etycznego czy przeglądu etycznego wynika właśnie z rozpowszechnienia zwrotów nieostrych i klauzul generalnych w zbiorach norm etycznych obowiązujących w naukach społecznych. Rutynowo posługują się one zwrotami takimi jak „dobro badanych”, „szczególna staranność” i tym podobne. Na przykład często przywoływany (patrz tabela) Kodeks etyki pracownika naukowego uchwalony przez ZO PAN, stwierdza, że „*Naukowcy muszą być świadomi swej szczególnej odpowiedzialności względem społeczeństwa (...)*” (s. 3). Według tego samego zbioru norm, „*Powierzenie opieki nad licencjuszami, inżynierami, magistrantami lub doktorantami powinno być przedmiotem szczególnej troski powołanych do tego organów jednostki naukowej*” (s. 10). Klauzule generalne i zwroty nieostre można też odnaleźć w przepisach Kodeksu Etyki Socjologa PTS, stanowiących, że „*Szczególnej staranności wymagają badania z udziałem dzieci*”, „*Prowadzenie badań przez Internet wymaga od socjologów szczególnej staranności*”. W przypadku opiniowania projektu przez komisję konkretyzacja treści normy należy w tych wypadkach do komisji etycznych, których rozstrzygnięcia pod tym względem mogą być mniej lub bardziej trafne zależnie od przyjętego w danym organie poziomu restrykcyjności, znajomości specyficznej subdyscypliny lub obszaru badań, poglądów na zbalansowanie ochrony respondentów i wolności badań naukowych oraz rozumienia proporcjonalnego charakteru ograniczeń badań.

W związku z klauzulami generalnymi i zwrotami niedookreślonymi pojawia się też pytanie, jak bardzo komisje etyki mogą i powinny ingerować w kwestie metodologiczne badań. Treść pojęć nieostrych odnajdywanych w zbiorach norm etycznych dotyczy również kwestii z zakresu metodologii badawczej. Oddzielenie etyki badawczej oraz metodologii badań jest praktycznie niemożliwe, a oba te obszary przenikają się i wpływają na siebie wzajemnie. W wielu przypadkach klauzule generalne i zwroty niedookreślone mają jednak na tyle ramowy charakter, że mogą być wdrażane z pomocą różnych narzędzi. Zasadne jest podjęcie starań, aby narzędzia proponowane przez komisje etyki jak najmniej podważały metodologiczne fundamenty opiniowanych projektów.

Trudności z wykładnią pojęć ogólnych i nieostrych nie zmieniają faktu, że pojęcia takie tradycyjnie stanowią ważną część systemów normatywnych i pełnią w nich użyteczne funkcje. W prawoznawstwie uznaje się, że klauzule generalne mają za zadanie zagwarantować adekwatny poziom elastyczności norm, aby mogły one być optymalnie stosowane w zindywidualizowanych okolicznościach (por. wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 16 XI 2016 r., I ACa 592/16). Używanie klauzul pozwala też zapobiegać stosowaniu norm prawnych czy etycznych w sposób szkodliwy, wywołujący niesprawiedliwe czy nieproporcjonalnie dotkliwe konsekwencje (por. wyrok Sądu Najwyższego z 20 VIII 2015 r., II CSK 555/14). Z kolei Trybunał Konstytucyjny uznał, że różne odesłania do systemów pozaprawnych przeciwdziałają usztywnieniu norm, ich nadmiernej, szkodliwej zachowawczości oraz sprawiają, że normy są bardziej wyczułone na aktualne problemy społeczne i bardziej wszechstronnie odpowiadają na wylaniające się problemy i wyzwania (wyrok K 6/99). Stwierdzenia te można odnieść również do etyki akademickiej i opiniowania projektów badawczych. Zwroty nieostre mają na celu wskazanie pewnych uniwersalnych zasad prowadzenia badań, akceptowanych w środowisku akademickim.

Zmienność standardów etycznych sprawia, że klauzule generalne i zwroty niedookreślone nabierają szczególnego znaczenia. Mimo braku formalnego wyjścia z obiegu, norma opisana z użyciem pojęć nieostrych może być inaczej interpretowana, aby zaktualizować jej znaczenie w nowym kontekście społecznym. Normy nie mają charakteru statycznego, lecz uczestniczą w swoistym cyklu życiowym. Wiele z nich z czasem starzeje się i dezaktualizuje, pojawia się konieczność zastępowania ich nowymi unormowaniami odpowiadającymi nowym wyzwaniom życia społecznego. Etyka się zmienia, podobnie jak zmienia się moralność oraz prawo. Jest to naturalną konsekwencją przemian cywilizacyjnych, nowych wyzwań życia społecznego takich jak postęp technologiczny i transformacje obyczajowości. Jednak normy etyczne bardzo rzadko są usuwane formalnie z obiegu przez jednorazowy akt derogacyjny, taki jak uchylene lub nowelizacja aktu prawnego. Usunięcie danej normy z kodeksu etycznego może w niektórych przypadkach mieć mniejsze znaczenie niż środowiskowy konsens dotyczący minimalizacji znaczenia danej normy. Odchodzenie od jakiejś praktyki badawczej i uznanie jej za niewystarczająco etyczną może wiązać się z reinterpretacją i nowym rozumieniem klauzul generalnych. Konsens środowiskowy może dotyczyć tego, jakie przypadki obejmuje dane pojęcie nieostre, a jakie przypadki są wykluczone z zakresu oddziaływania tej wytycznej (choćby nominalnie, pod względem czysto formalnym mogłyby być uznane za obszar stosowania danej instrukcji etycznej). Aktualizacja norm etycznych jest zadaniem konsensu środowiskowego, który przejawia się między innymi w zmianach rozumienia pojęć nieostrych.

Normy kodeksów etycznych nie są wykute w kamieniu, lecz dynamiczne i kontekstualne, a w działalności komisji etycznych należy tę zmienność i sytuacyjność uwzględniać. Obowiązki danej normy nie oznaczają, że będzie stosowana tak samo dziś i dekadę wcześniej. Może być pomijana na podstawie środowiskowego konsensu; może być stosowana tylko w wybranym aspekcie, aby dopasować ją do reguł prawnych; może być interpretowana inaczej dzięki stosowaniu nieostrych pojęć podatnych na różne interpretacje. Komisje etyki, jak i sami badacze powinni zwracać uwagę na kodeksy etyczne pokrewnych i podobnych dyscyplin/subdyscyplin oraz nowe instrukcje ogłaszane przez organizacje grantowe (NCN, ERC) – zarówno w przypadku badaczy, jak i komisji etyki. Warto też opracowywać strategie interpretacyjne, które pomogą radzić sobie ze zwrotami niedookreślonymi.

Obligatoryjność i ostateczność zaleceń komisji etycznych

Tematyka obligatoryjności procedur etycznych łączy się z pytaniem o alternatywy wobec opiniowania przez komisje, a także o charakter orzeczeń wydanych w procedurze opiniowania. Mimo że pozytywna lub negatywna ocena wniosku przez komisję etyki uznawana jest z reguły za kluczowy element całej opinii, to duże znaczenie mają również informacje dodatkowe, tzn. propozycje zmian w projekcie rekomendowane przez komisje. Pojawia się jednak pytanie, czy powinny być one traktowane jako obligatoryjne czy fakultatywne.

Określenie, które składniki opinii komisji etycznych mają charakter obligujący badaczy do wdrożenia zmian, a które są rekomendacją, to kwestia, którą należy rozważyć w kontekście różnorodności zasad i systemów etycznych/prawnych. Zbiory norm etycznych nie są co do zasady normami prawnie wiążącymi: nie nakładają obowiązków prawnych, lecz artykułują pewne dobre praktyki i wyznaczają standardy działania w badaniach akademickich. Charakterystyczny i odrębny jest także język kodeksów etyki. Używa się zwrotów takich jak „należy [się starać]” – jest to język mniej obligujący niż język przepisów prawa, które po prostu używają trybu oznajmującego dla określenia, czego się wymaga od adresata normy. Normy etyki, jak już wskazano wyżej, nie są przepisami prawa powszechnie obowiązującego: w konsekwencji ich nieprzestrzeganie nie jest na ogół obarczone sankcjami prawnymi o charakterze cywilnym czy karnym. Zdarza się, że obligatoryjność zastosowania norm oraz potencjalne sankcje wynikają ze specyfiki danego zbioru norm etycznych, np. jego powiązania z instytucją finansującą badania. Przykładem są wytyczne Narodowego Centrum Nauki dotyczące etyki w projektach NCN, które jednak nie mają zastosowania do badań niefinansowanych ze środków NCN. Nie oznacza to braku przydatności takich norm etycznych do oceny innych projektów: mogą one

nadal stanowić punkt odniesienia, chociaż będą normami obowiązującymi bezwzględnie w przypadku badań NCN, a jedynie fakultatywnymi wskazówkami w przypadku badań własnych czy badań finansowanych z innych źródeł.

W sytuacjach, gdy komisje etyki wydają opinie sprzeczne z normami prawnymi lub z obligatoryjnymi wytycznymi (np. wytycznymi NCN w przypadku projektów finansowanych przez to Centrum), badacze mają obowiązek je stosować niezależnie od opinii komisji. Konieczność stosowania prawa usprawiedliwia też niezastosowanie się do opinii komisji, jeśli nie uwzględni ona przepisów powszechnie obowiązujących.

Rozważając to, czy opinie komisji etyki mają charakter ostateczny, trzeba brać pod uwagę również potencjał rozwojowy i modyfikowalność projektów badawczych. Wnioski do komisji etyki są składane na różnych etapach zaawansowania projektów. W związku z tym dostarczają informacji o różnym stopniu szczegółowości: mogą zawierać jedynie ogólny projekt badania (w przypadku konieczności uzyskania zgody komisji etyki przed rozpoczęciem grantu) lub detaliczny plan obejmujący scenariusze wywiadów lub kwestionariusze (w mniej albo bardziej ostatecznej wersji). Różnorodność informacji dostarczanych przez wnioskodawców sprawia, że podobne projekty mogą być oceniane rozmaicie w zależności od stopnia zaawansowania złożonego wniosku. W niektórych wnioskach nie istnieje możliwość oceny szczegółów scenariusza czy kwestionariusza badania, czy sposobu konstruowania próby, ponieważ ustalenie tych kwestii jest zaplanowane na późniejszych etapach badania. Chociaż niektóre komisje wymagają od wnioskodawców wypełnienia drobiazgowych kwestionariuszy etycznych, to nie eliminują one całkowicie takich problemów. Prace przygotowawcze nad badaniem trwają również po uzyskaniu opinii komisji etyki, co oznacza, że na późniejszych etapach projekty są nadal modyfikowane, treść kwestionariuszy czy scenariuszy wywiadów uzupełniana, a sposoby konstruowania próby readaptowane do zmieniających się okoliczności. Celem komisji etyki nie może być „zamrożenie” badania w sensie przyjęcia jego jedynej akceptowalnej wersji bez możliwości dalszych zmian.

Jednak modyfikacje metodologiczne pojawiające się na dalszych etapach pracy nad projektem mogą stać się źródłem nowych wyzwań etycznych. Nie da się określić odgórnie i w sposób ostateczny, które zmiany musiałyby wywołać kolejny wniosek do komisji, a które zmiany powinni rozstrzygać badacze prowadzący projekt samodzielnie i we własnym gronie. Na pewno celowe ze względu na dążenie do naukowej doskonałości jest umożliwienie badaczom dalszej pracy nad metodologicznymi i empirycznymi aspektami badania po jego zaopiniowaniu przez komisję etyczną. Dlatego komisje etyki oraz ich opinie nie mogą zastąpić pracy badaczy nad etycznymi aspektami ich badań oraz stałego namysłu nad etycznymi aspektami przyjmowanych rozwiązań. Prowadzenie projektów badawczych wymaga uważności etycznej od samych

badaczy, a nie tylko wdrażania zaleceń komisji etycznych. Uważność ta powinna istnieć na różnych etapach badania: projektowania, realizacji i analizy wyników, a wszystkich wyzwań nie da się przewidzieć w fazie opiniowania etycznego przez komisję.

Często obowiązek zgłoszenia badań do komisji etycznych jest pochodną wymogów organizacji finansujących badania. Niemniej, analizując wyłaniające się w polskich jednostkach zasady zgłoszeń do komisji, warto też wyszczególnić różne typy badań biorąc pod uwagę teleologię opiniowania etycznego. Celem komisji do spraw etyki badań jest ochrona uczestników badań, a zadanie to może być realizowane w szczególności przez ocenę badań prowadzonych wśród społeczności wrażliwych, podatnych na krzywdę i dyskryminację. Do tej kategorii nie zaliczają się badania oparte na analizach danych zastanych, takich jak powszechnie dostępne dane urzędowe, reprezentacje medialne i inne dane udostępniane w sferze publicznej. Wyłączenie tego typu badań z procedur opiniowania etycznego pozwoliłoby skutecznie odpowiedzieć na niektóre zarzuty stawiane komisjom etycznym, takie jak poskramianie nieszkodliwej ciekawości naukowej w imię biurokracji (Dingwall 2012). Również powszechnie wykorzystywane w studiach socjologicznych wywiady eksperckie (w tym wywiady z przedstawicielami organów władzy państwowej) rzadko stanowią pole do nadużyć etycznych ze względu na profil demograficzny respondentów, ich umiejętności w zakresie kontrolowania narracji i tematykę skupiającą się na kwestiach zawodowych. Kluczowym aspektem wydaje się tu relacja władzy między badaczem a uczestnikiem badania. Nieco podobnie jak w przypadku dziennikarstwa politycznego, skoro badania skupione na ekspertach dotyczą głównie decydentów i osób wpływających na rzeczywistość społeczno-polityczną w większym stopniu niż badacze, zasada ochrony interesu społecznego podczas prowadzenia badań wydaje się ważniejsza niż zasada ochrony respondentów. Kiedy uwzględnia się interes publiczny, dobro respondentów, podobnie jak dobro badaczy, nie stanowi wartości absolutnej.

Niezależnie od rozważań o obligatoryjności stosowania orzeczeń komisji, obligatoryjne pozostaje stosowanie etyki rozumianej, jak zdefiniowano na wstępie, jako aksjologiczne i moralne ramy działalności naukowej. W związku z krytyką biurokracji akademickiej, która zawsze pojawia się w przypadku sformalizowanych procedur, można dodać, że model komisji etyki nie jest jedynym możliwym rozwiązaniem mającym na celu wzmocnienie etycznych aspektów badań. Komisje do spraw etyki badań nie są pozbawione wad. Nadmierna szczegółowość i komplikacja reguł może również podważać sens danej instytucji. Zdarza się, że potencjalnie niezagrażające projekty i badania o dużym poziomie bezpieczeństwa są recenzowane zbyt surowo, co podkopuje zaufanie do komisji (por. Schrag 2011). Alternatywą może być na przykład zaznajamianie badaczy realizujących projekty z wymogami etycznymi za pośrednictwem kursów czy

warsztatów, omawiających główne zagadnienia prawne czy etyczne pojawiające się w danej dyscyplinie czy subdyscyplinie. Innym modelem mogłyby być wydawane w danej jednostce „podręczniki”, samouczki z treścią głównych przepisów regulujących daną problematykę badawczą, zestandaryzowane na poziomie jednostek formularze informacyjne i formularze zgody udostępniane uczestnikom badania, czy opracowywanie przez badaczy planów zarządzania problemami natury etycznej oraz podpisywanie przez nich oświadczeń o przestrzeganiu zasad etyki zawodowej. Oczywistym mankamentem większości tych narzędzi jest ich mniej zindywidualizowany charakter. Żadne z tych rozwiązań nie jest doskonałe i żadne nie zastąpi uważnego podejścia badaczy do respondentów i rozmówców.

Zagadnienia dotyczące aspektów działania komisji: regulacyjnego, normatywnego oraz kulturowo-poznawczego, pokazują, że istnieje nadal wiele pytań i zagadnień nieunormowanych w jednoznaczny sposób, wyłaniających się na bieżąco w procesie rozwiązywania poszczególnych spraw i problemów badawczych. Unaocznia to znaczenie pracy instytucjonalnej (tworzenia i interpretacji reguł, wzajemnego naśladowania rozwiązań), która prezentuje instytucje jako ukonstytuowane w mniej lub bardziej świadomych działaniach aktorów życia społecznego (Lawrence, Suddaby 2006).

Zakończenie

Zastosowania perspektywy neoinstytucjonalnej do badania komisji etyki pozwala uwydatnić to, jak współczesna etyka badawcza jest kształtowana normami, standardami i procedurami powstającymi w jednostkach akademickich oraz jaką rolę odgrywają interpretatorzy norm w świetle ich znacznej dywersyfikacji. W procesie wyłaniania się instytucjonalnego podejścia do etyki badawczej, działania komisji etyki są aktywnościami pośredniczącymi między poziomem makro (odgórnie przyjętych norm kodeksów etycznych) oraz poziomem mikro (badaczy realizujących projekty). Przedstawiona tu analiza zwraca uwagę na konieczność głębszego namysłu nad instytucjami pośredniczącymi między normami a jednostkami, czyli rolą struktur mezospołecznych w determinowaniu jednostkowych aktywności w obrębie ram wyznaczanych przez instytucje. Pokazuje również, że rola instytucji poziomu mezospołecznego rośnie w warunkach dużego zróżnicowania i niespójności instytucjonalnych reguł na poziomie makro. Jednocześnie uwydatnia, jak instytucje poziomu mezospołecznego są kwestionowane przez aktorów poziomu mikrospołecznego, ponieważ niejednorodność i ogólność reguł na poziomie makro wzmacnia oddolną swobodę interpretacyjną, którą badacze niechętnie poddają kontroli społecznej.

U podstaw funkcjonowania komisji do spraw etyki badań leży założenie o możliwości istnienia konfliktu interesów między badaczem a badaną społecznością, dostrzeżenie władzy badacza w relacjach z respondentem oraz przeświadczenie o konieczności balansowania potencjalnych korzyści badaczy i badanych. Jest to szczególnie ważne w przypadku populacji wrażliwych i podatnych na dyskryminację (vulnerable). Komisje etyki stanowią instytucjonalne formy ochrony takich badanych przed badaczami, którzy dążą do sukcesów publikacyjnych i grantowych, ale w sytuacji wzrastającej konkurencji akademickiej mogą nie traktować priorytetowo interesu osób badanych. Oczywiście jest, że wprowadzenie tego typu organów spotyka się z pewnymi kontrowersjami i nieufnością, ponieważ ogranicza swobodę, a czasem hegemonię badaczy w organizowaniu projektów. Instytucjonalizacja procedury oceniania etycznego może jednak wzmocnić samokontrolę etyczną badaczy poprzedzając rozstrzygnięcia komisji. Ta wyprzedzająca samodyscyplina sprawi, że akademicy będą w większym zakresie uwzględniać wymiar etyczny w projektowaniu badań oraz antycypować etyczne wyzwania.

Fundamentalne znaczenie dla funkcjonowania komisji etycznych mają pewne wyzwania normatywne, które wynikają z różnorodności i zmienności systemów norm etycznych, swobody interpretacyjnej dotyczącej zwrotów niedookreślonych oraz niepewności co do ostateczności orzeczeń komisji. Podejście neoinstytucjonalne uwydatnia też różnorodność struktur i sposobów działania instytucji, pokazując, jak niejednorodność reguł prowadzi do wypracowywania różnych standardów optymalnych w poszczególnych przypadkach. Problematyzowanie zagadnienia opiniowania etycznego pozwala na zdefiniowanie wyzwań, które czasem pozostawały niezauważone czy nienazwane. Zarówno osoby opiniujące w komisjach etycznych, jak też badacze-wnioskodawcy powinni brać pod uwagę, jakie jest formalne umocowanie reguł, które się stosuje, jakie są podstawy ich obowiązywania, ich zasięg oraz moc wiążąca. To pozwala na lepsze zrozumienie naszych obowiązków etycznych.

Bibliografia

- Andrejuk, Katarzyna. 2014. Prawne i etyczne aspekty archiwizacji badań socjologicznych, *Studia Socjologiczne*, 214, 3: 203–220.
- Bond, Tim. 2012. Ethical imperialism or ethical mindfulness? Rethinking ethical review for social sciences, *Research Ethics*, 8, 2: 97–112.
- Burdziej, Stanisław. 2016. Legitymizacja władzy a sprawiedliwość proceduralna. *Studia Socjologiczne*, 4, 223: 167–199.
- Chmielewski, Piotr. 2011. *Homo Agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo POLTEXT.
- Dingwall, Robert. 2012. How did we ever get into this Mess? The Rise of Ethical Regulation in the Social Sciences. In: K. Love, ed.. *Ethics in Social Research (Studies*

- in *Qualitative Methodology*, Vol. 12). Emerald Group Publishing Limited, Bingley, 3–26.
- Domański, Henryk, Andrzej Rychard. 2010. Wstęp: o naturze legitymizacji i jej kryzysów. W: *Legitymizacja w Polsce: nieustający kryzys w zmieniających się warunkach?* Red. A.Rychard, H.Domański. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 7–29.
- Connolly, Kate, Adela Reid. 2007. Ethics review for qualitative inquiry: Adopting a values-based facilitative approach. *Qualitative Inquiry*, 13, 7: 1031–1047.
- Czajkowska, Dominika, Sławomir Hinc. 2005. Etyka i dobre obyczaje w wywiadzie naukowym. *Człowiek i Społeczeństwo / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Nauk Społecznych*, 237–249.
- Düvell, Franck, Anna Triandafyllidou, Bastian Vollmer. 2010. Ethical issues in irregular migration research in Europe. *Population Space and Place*, 16, 3: 227–239. Special Issue: Researching Illegality in Labour Migration: Concepts, Ethics and Policy Nexus.
- Hammersley, Martyn. 2015. On ethical principles for social research. *International Journal of Social Research Methodology*, 18, 4: 433–449. DOI: 10.1080/13645579.2014.924169.
- Hammersley, Martyn. 2010. Creeping Ethical Regulation and the Strangling of Research. *Sociological Research Online*, 15, 4: 16. DOI: 10.5153/sro.2255.
- Hedgecoe, Adam. 2016. Reputational Risk, Academic Freedom and Research Ethics Review. *Sociology*, 50, 3: 486–501.
- Hedgecoe, Adam. 2008. Research ethics review and the sociological research relationship. *Sociology*, 42: 873–886.
- Jasiecki, Krzysztof. 2013. *Kapitalizm po polsku. Między modernizacją a peryferiami Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN.
- Klein, Peter G. 2000. *New Institutional Economics*. In: Bouckaert i De Geest. *Encyclopedia of Law and Economics*, Northampton, MA: Edward Elgar, Vol. I: 456–489, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=115811.
- Kwarciańska, Katarzyna. 2009. „Tylko” etyka, czy „aż” etyka?: etyka jako narzędzie w metodologii badań społecznych. *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, 3: 127–139.
- Lawrence, Thomas B., Roy Suddaby. 2006. Institutions and Institutional Work. In: *The SAGE Handbook of Organization Studies*, ed. S. Clegg, C. Hardy, T. Lawrence, W.R. Nord. London: Sage, 215–254.
- Leszczyński, Leszek. 1991. Pojęcie klauzuli generalnej. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin —Polonia*, vol. XXXVIII, 12: 157–172.
- Lewicka-Strzałecka, Anna. 2017. Świadomość konfliktu interesów jako akademicki standard etyczny. *Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym*, 20, 1: 7–16.
- Lisek-Michalska, Jolanta. 2012. Etyczne aspekty badań fokusowych z udziałem dzieci i młodzieży. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica*, 42: 33–61.
- Łętowska, Ewa. 2011. Interpretacja a subsumpcja zwrotów niedookreślonych i nieostrych. *Państwo i Prawo*, 7-8: 17–29.
- McAreevey, Ruth, Jenny Muir. 2011. Research ethics committees: values and power in higher education. *International Journal of Social Research Methodology*, 14, 5.

- Niedbalski, Jakub. 2016. Dylematy etyczne i problemy metodologiczne warsztatu badacza – rozważania na przykładzie badań prowadzonych w środowisku osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz niepełnosprawnością fizyczną. *Studia Humanistyczne AGH*, 4, 15: 35–51.
- North, Douglass C. 1991. Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5, 1: 97–112.
- Nyckowiak, Justyna. 2013. Perspektywa neoinstytucjonalna w analizach przebiegu karier politycznych. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Sociologica*, 46.
- Patryas, Wojciech. 2016. *Derogacja norm spowodowana nowelizacyjną działalnością prawodawcy. Próba eksplanacyjnego podejścia*. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Pawlak, Mikołaj. 2011. Termin „integracja” jako narzędzie legitymizacji. Neoinstytucjonalna analiza uprawomocnienia działań w polu organizacyjnym obsługi i pomocy imigrantom w Polsce. *Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny*, 2, 140: 59–80.
- Peters, B. Guy. 2000. Institutional theory: problems and prospects. (Reihe Politikwissenschaft / Institut für Höhere Studien, Abt. Politikwissenschaft, 69). Wien: Institut für Höhere Studien (IHS).
- Piróg, Tomasz. 2018. Lokalna polityka społeczna jako pole instytucjonalne. *Studia Socjologiczne*, 4, 231: 7–23. DOI: 10.24425/122480.
- Sadowski, Ireneusz. 2014. Współczesne spojrzenie na instytucje: ewolucja pojęć, problem modelu aktora i poziomy analizy instytucjonalnej. *Przegląd Socjologiczny*, 63, LXIII, 3: 89–114.
- Sałkowska, Marta. 2017. Wybrane etyczne aspekty realizacji badań wśród osób z niepełnosprawnościami i ich bliskich. *Zoon Politikon*, 8: 207–230.
- Schrag, Zachary M. 2011. The case against ethics review in the social sciences. *Research Ethics*, 7, 4: 120–131.
- Scott, W. Richard. 2003. Institutional carriers: reviewing modes of transporting ideas over time and space and considering their consequences. *Industrial and Corporate Change*, 12, 4: 879–894.
- Scott, W. Richard. 2007. Institutional Theory: Contributing to a Theoretical Research Program. In: *Great Minds in Management: The Process of Theory Development*, ed. K. G. Smith, M.A. Hitt. Oxford UK: Oxford University Press, 460–484.
- Surmiak, Adrianna. 2022. *Etyka badań jakościowych w praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Surmiak, Adrianna. 2019. Komisje etyczne dla badań społecznych w Polsce. Perspektywa socjologów i antropologów społeczno-kulturowych. *Studia Socjologiczne*, 235, 4: 157–182. DOI: 10.24425/sts.2019.126163.
- Ślęzak, Izabela. 2020. Etyka w „Niezbędniku badacza”. Kwestie etyczne w podręcznikach metod badań jakościowych. *Przegląd Socjologiczny*, 69, 3: 11–36.
- Tinker, Anthea, Vera Coomber. 2005. University research ethics committees – a summary of research into their role, remit and conduct. *Research Ethics Review*, 1, 1: 5–11.
- Van Liempt, Ilse, Veronika Bilger. 2012. Ethical Challenges in Research with Vulnerable Migrants. In: *Handbook of Research Methods in Migration*, ed. C. Vargas-Silva. Edward Elgar Publishing.